

ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKOG BILANSA BOSNE I HERCEGOVINE

Vanja Šušnjar Čanković¹, Zorana Agić²

SAŽETAK

Spoljnotrgovinski bilans jedan je od izuzetno važnih, a često i najvažnijih segmenata platnog bilansa. Usljed visoke otvorenosti, ali slabe razvijenosti privrede, te niske konkurentnosti, Bosna i Hercegovina bilježi kontinuiran deficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa svijetom. Glavni uzrok deficita tekućeg računa i u 2018. godini je značajan debalans u spoljnotrgovinskoj razmjeni robe. Posmatrajući period od posljednjih pet godina, možemo uočiti da Bosna i Hercegovina ostvaruje stabilnu stopu rasta ukupne robne razmjene, kako izvoza, tako i uvoza. Međutim, pokrivenost uvoza izvozom je i dalje nedovoljna. Samim tim, i spoljnotrgovinski deficit bilježi rast i to od 3,4% u odnosu na prethodnu godinu. Loš spoljnotrgovinski bilans bi se mogao regulisati pojedinim necarinskim barijerama ili supstituisanjem domaćih proizvoda za šta je neophodna jasno definisana i usaglašena strategija.

Ključne riječi: *spoljna trgovina, spoljnotrgovinski bilans, spoljnotrgovinski deficit*

ABSTRACT

Foreign trade balance is one of the largest and often the most important segments of the balance of payments. Due to the high openness but poor economic development and low competitiveness, Bosnia and Herzegovina has a continuous deficit in foreign trade with the world. The main cause of the current account deficit in 2018 is a significant imbalance in foreign trade in goods. By observing the period of the last five years, we can see that Bosnia and Herzegovina has a stable growth rate of total trade in goods, both exports and imports. However, the coverage of imports by exports is still insufficient. As a result, the foreign trade deficit also recorded growth of 3.4% compared to the previous year. Poor foreign trade balance could be regulated by some non-tariff barriers or substitution of domestic products, which requires a clearly defined and harmonized strategy.

Key words: *foreign trade, foreign trade balance, foreign trade deficit*

UVOD

Platni bilans predstavlja sistematski prikaz svih ekonomskih transakcija koje zemlja (sektor privrede, države i stanovništva) obavi sa inostranstvom u određenom vremenskom periodu (najčešće se sastavlja za jednu kalendarsku godinu). Na osnovu analize platnog bi-

1 Vanredni profesor za užu naučnu oblast Menadžment, Visoka škola „Banja Luka College“, Miloša Obilića 30, Banja Luka, vanja.susnjar@blc.edu.ba

2 Docent za užu naučnu oblast Poslovne finansije, Visoka škola „Banja Luka College“, Miloša Obilića 30, Banja Luka, zorana.agic@blc.edu.ba

lansa dobijaju se informacije koje su od suštinskog značaja za kreiranje makroekonomske politike zemlje, ali i za donošenje odluka na nivou preduzeća (mikro nivo). Analiza oblika i obima ekonomskih transakcija zemlje sa inostranstvom je važan input za kreiranje makroekonomske politike, odnosno definisanje monetarne, fiskalne politike, politike deviznog kursa i spoljnotrgovinske politike zemlje. Podaci iz platnog bilansa ukazuju na investicioni ambijent u zemlji i kao takvi mogu biti od značaja prilikom donošenja investicionih odluka na nivou preduzeća. Sistematski pregled odnosa između vrijednosti ukupnog uvoza i izvoza dobara jedne zemlje u toku jedne godine naziva se (spoljno)trgovinskim bilansom. Trgovinski bilans jedan je od izuzetno važnih, a često i najvažnijih segmenata platnog bilansa. Robni bilans (pregled izvoza i uvoza robe dobara) uvijek je prvi faktor u analizi platnog bilansa, a on je značajan pokazatelj i sposobnosti zemlje za ekonomske odnose sa inostranstvom. Stavljanjem u odnos izvoza i uvoza robe (materijalnih dobara) dolazimo do zaključka da li više izvozimo ili uvozimo, ili pak ostvarujemo ravnotežu izvoza i uvoza robe. Rangiranjem svih privrednih grana na osnovu stepena pokrivenosti uvoza izvozom, dolazi se do dragocijenih pokazatelja politike izvoza i uvoza, koja ima za cilj efikasnost nacionalne proizvodnje.

Prema izvještaju Centralne banke Bosne i Hercegovine (CBBiH), deficit tekućeg računa u 2018. godini iznosio je 1,37 milijardi KM ili 104,4 miliona KM manje u odnosu na 2017. godinu. U relativnom iskazu, u 2018. godini deficit tekućeg računa iznosi 4,2% BDP-a, dok je u 2017. godini iznosio 4,7% BDP-a. Glavni uzrok deficita tekućeg računa i u 2018. godini je značajan debalans u spoljnotrgovinskoj razmjeni robe. Deficit trgovine robom u 2018. godini iznosio je 7,53 milijarde KM što je za 144,3 miliona KM više nego u 2017. godini, iako je u 2018. godini ostvaren rekordan izvoz robe. Međutim, izvoz robe za 8,0% veći nego u 2017. godini istovremeno je praćen i porastom uvoza robe za 5,3% u odnosu na prethodnu godinu. Na bilansu usluga ostvaren je suficit od 2,46 milijardi KM što je za 201 milion KM više u odnosu na godinu ranije. Prihodi od usluga su najvećim dijelom rezultat povećanja prihoda od turizma, telekomunikacionih i informatičkih usluga te izvršenih građevinskih radova u inostranstvu, što je pozitivno uticalo na deficit tekućeg računa.

UTICAJ SPOLJNE TRGOVINE NA PLATNI BILANS

Međunarodni monetarni fond platni bilans definiše kao sistematski pregled svih transakcija koje rezidenti jedne zemlje obave u datom periodu sa rezidentima drugih zemalja. O platnom bilansu uvijek se govori sa gledišta zemlje uzete u cjelini, što znači da se agregatno posmatraju njena uporedna dugovanja i potraživanja u datom periodu (mjesec, tromjesjeće, polugodište, najčešće godina). Ovdje izvoz i uvoz posmatramo paralelno kao kupovinu i prodaju. Kao prodavac će se u jednom slučaju pojavljivati jedna zemlja, a kao kupac sve ostale zemlje. Na ovaj način ćemo doći do definicije trgovinskog bilansa prema kojoj se vrijednost uvoza robe (proizvoda) u određenom periodu (obično u toku godine) stavlja u odnos sa vrijednosti izvoza robe (proizvoda) u istom periodu. Ako se vrijednost uvoza poklapa sa vrijednosti izvoza, kažemo da je trgovinski (robni bilans dobara) bilans uravnotežen. Ako je vrijednost uvoza veća od vrijednosti izvoza, onda je trgovinski bilans deficitaran ili pasivan, a ako je vrijednost uvoza manja od vrijednosti izvoza, onda imamo suficitaran ili aktivan trgovinski bilans. Međutim, rijetko se posmatra bilansna situacija jedne zemlje samo sa stanovišta izvoza i uvoza robe (dobara). Obično se uzimaju u obzir

i druge transakcije, kao što je razmjena usluga (u vezi s transportom, turizmom, prenošenjem informacija i dr.), doznake građana zaposlenih u inostranstvu, primanja i izdavanja po osnovu izvoza, odnosno uvoza kapitala (otplate, profiti, kamate, dividende) i sam izvoz i uvoz kapitala. U ovom slučaju, kada se uporedo posmatraju sve vrste transakcija koje jedna zemlja u posmatranom vremenu obavi s drugim zemljama, govori se o platnom bilansu.

POKAZATELJI USPJEŠNOSTI U SPOLJNOJ TRGOVINI

Spoljna trgovina igra značajnu ulogu u ekonomiji svake zemlje, pa tako i naše. Značaj spoljne trgovine za razvoj različit je u svakoj pojedinačnoj zemlji. On zavisi od stepena razvoja privrede, njene privredne strukture, veličine nacionalnog tržišta, privrednih kretanja u svjetskoj privredi i na svjetskom tržištu, kao i od ekonomske politike određene zemlje. Povoljna privredna struktura i opšta razvijenost privrede smanjuju zavisnost zemlje od uvoza, ali povećavaju njenu zavisnost od izvoza. Kod zemalja čija privredna snaga omogućava veću otvorenost, visok obim izvoza i dominaciju na svjetskom tržištu, spoljna trgovina predstavlja motor razvoja. Nadalje, spoljna trgovina određuje međunarodni položaj svake zemlje, njenu mogućnost uticaja na svjetska zbivanja, njenu važnost i ugled u svjetskoj privredi.

Otvorenost privrede, kao mjera uključenosti u međunarodnu podjelu rada, izražava koliki dio razmjene određena zemlja vezuje sa drugim zemljama i koliko je zavisna od drugih zemalja. Najčešće se mjeri ili putem udjela izvoza i uvoza u nacionalnoj proizvodnji ili po vrijednosti ostvarenog izvoza i uvoza po glavi stanovnika. Prema ovom kriterijumu, male ekonomije su u većoj mjeri zavisne od spoljne trgovine i njihov stepen otvorenosti u pravilu je veći nego kod velikih zemalja. Zbog toga su međunarodni ekonomski odnosi veoma značajni za male države. Praksa, još, pokazuje da veća otvorenost zahtijeva i veći nivo liberalizacije trgovine.

Učešće izvoza i uvoza u bruto nacionalnom proizvodu, kao koeficijent otvorenosti i zavisnosti zemlje od spoljne trgovine, mjeri se na sljedeći način:

- zavisnost zemlje od izvoza $x = X/Y$
- zavisnost zemlje od uvoza $m = M/Y$
- ukupna zavisnost zemlje od izvoza i uvoza $x + m = (X + M)/Y$

Simboli znače:

x je učešće izvoza u nacionalnoj proizvodnji za određenu godinu,

m je učešće uvoza u nacionalnoj proizvodnji (potrošnji) za određenu godinu,

X je ukupan izvoz zemlje u određenoj godini (samo roba ili zajedno sa uslugama),

M je ukupan uvoz određene zemlje u određenoj godini (samo roba ili zajedno sa uslugama) i Y je bruto domaći proizvod određene zemlje u određenoj godini.

Ne postoji optimalni nivo uključenosti koji bi se mogao primjeniti na svaku zemlju. Svaka zemlja ima svoj optimum koji varira prema fazama razvoja i u svakoj je fazi razvoja specifičan. Ipak, moglo bi se reći da je povoljan onaj nivo gdje privreda nije ugrožena i zavisna od drugih, ima značajan uticaj na svjetskom tržištu, značajan suficit u platnom bilansu, a istovremeno spoljna trgovina visoko stimulatивно utiče na domaći privredni razvoj. Zavisnost Bosne i Hercegovine od izvoza u prošloj godini iznosila je 36%, a od uvoza 58%.

Uključenost zemlje u međunarodnu privredu, njena otvorenost prema svijetu i superiornost na svjetskom tržištu zavise od veličine zemlje, privredne strukture, nivoa i dinamike razvoja, produktivnosti rada, tehnološkog nivoa i konkurentnosti proizvodnje. Nedovoljna saradnja sa svijetom i zatvorenost posljedica su privredne inferiornosti protiv koje se treba razvojnom politikom kontinuirano boriti. Stepenn zavisnosti pojedinih zemalja od spoljne trgovine ne mjeri se, međutim, samo po učešću izvoza i uvoza u domaćem proizvodu, nego je velikim dijelom zavisn od razvijenosti ukupne privredne strukture određene zemlje. Monokulturne privrede su pretjerano uključene u svjetsku privredu i pretjerano zavisne od nje, pa to negativno utiče na njihove privrede. To je još jedan dokaz da je stepenn uključenosti i otvorenosti prema svjetskoj privredi specifičan za neku zemlju³.

Na račun u robnih transakcija Bosne i Hercegovine u prošloj godini ostvaren je deficit u iznosu od 7,37 milijardi KM. U odnosu na prethodnu godinu došlo je do produbljenja trgovinskog deficita i to za 289,1 milion KM ili 4,1%. Uvoz i izvoz u 2018. godini zabilježili su skromne stope rasta: 6,0 i 7,6% respektivno. Naša zemlja je neto uvoznik prehrambenih preradevina, gdje deficit iznosi 1,25 milijardi KM, nafte i naftnih derivata, odnosno proizvoda mineralnog porijekla, gdje negativan saldo iznosi 1,67 milijardi KM. Nadalje, uvoz farmaceutskih proizvoda premašuje izvoz za 420,5 miliona KM, kao i tekstilnih proizvoda za 605,3 miliona KM. Negativan robni saldo ostvarujemo i u trgovini mašinama, aparatima i električnim uređajima, 1,22 milijardi KM, i u trgovini transportnim sredstvima, 984,3 miliona KM. S druge strane, naša zemlja je neto izvoznik baznih metala, gdje je ostvaren suficit od 86,6 miliona KM, drva i proizvoda od drva 508,1 milion KM, i namještaja, gdje je neto izvoz iznosio 849,3 miliona KM. Najznačajnije godišnje produbljenje deficita zabilježeno je kod kategorije vozila, gdje je deficit produbljen za 60,3 miliona KM, i kod neto uvoza proizvoda mineralnog porijekla, gdje je došlo do produbljenja trgovinskog deficita za 27,1 milion KM. S druge strane, pozitivan uticaj na trgovinski deficit ostvaren je u trgovinskoj razmjeni mašina, aparata i električnih uređaja i baznih metala. Grupe proizvoda gdje tradicionalno ostvarujemo suficit u razmjeni s inostranstvom, drvo i proizvodi od drva te namještaj, u protekloj godini zabilježili su smanjenje suficita, što se negativno odrazilo na trgovinski deficit⁴.

SPOLJNA TRGOVINA BOSNE I HERCEGOVINE

Prevelika otvorenost ekonomije i izloženost jakoj inostranoj konkurenciji na niskom nivou razvoja u pravilu rezultira visokim deficitom spolnotrgovinskog bilansa. Uz to, slaba domaća industrija teško se nosi sa jakim inostranim kompanijama na domaćem tržištu, pa se često uvoze i one robe koje mogu biti proizvedene u zemlji, za čiju proizvodnju postoje resursi, a nije neophodna visoka sofisticirana tehnologija. Podaci govore da se proizvodi, kao što su voda za piće, sokovi, mlijeko i mliječni proizvodi, meso i preradevine, tekstilni proizvodi i drugi uvoze u velikim količinama. Što se tiče izlaska na svjetsko tržište, za mnoge domaće kompanije situacija je još nepovoljnija zbog niske konkurentnosti, ali i brojnih necarinskih barijera koje otežavaju izvoz na mnoga tržišta. Necarinske barijere koje su rezultat različitih tehničkih propisa ili koje države uvode radi zaštite zdravlja i bezbjednosti potrošača, često, u suštini, služe kao zaštita domaće proizvodnje. Ove barijere otežavaju

3 Unković, M., *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010, str. 163 – 174.

4 *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018, str. 33.

međunarodnu trgovinu i vrlo često proizvođačima iz manje razvijenih zemalja onemogućavaju izlazak na razvijena tržišta. S druge strane, zemlje koje se zalažu za liberalizaciju svjetske trgovine svoje tržište štite upravo necarinskim barijerama⁵.

Stopa otvorenosti ekonomije Bosne i Hercegovine, mjerena udjelom spoljne trgovine u bruto domaćem proizvodu, kretala se od 72% u 2003. godini, preko 85% u 2006. i 91% u 2014. godini, sve do 94% u 2018. godini. Dakle, otvorenost ekonomije je izuzetno visoka i ima stalnu tendenciju rasta. Ovakav nivo otvorenosti ekonomije, s jedne strane, te loša privredna struktura i niska konkurentnost, s druge strane, imaju za posljedicu stalne nepovoljne spoljnotrgovinske odnose Bosne i Hercegovine sa svijetom. Iako je posljednjih deset godina izvoz imao veće relativne stope rasta od uvoza, negativan spoljnotrgovinski saldo se u apsolutnom iznosu povećavao i sve do 2010. godine bio veći od izvoza.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH i Uprave za indirektno oporezivanje BiH, izvoz Bosne i Hercegovine u periodu januar-juli 2019. godine iznosio je 6 milijardi i 835 miliona KM što je za 1,1% manje nego u istom periodu 2018. godine, dok je uvoz iznosio 11 milijardi i 524 miliona KM i viši je za 3,7%. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 59,3%, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 4 milijarde i 689 miliona KM.

Izvoz u zemlje CEFTA je iznosio 1 milijardu i 91 milion KM što je za 1,2% više nego u istom periodu prošle godine, dok je uvoz iznosio 1 milijardu i 355 miliona KM što je više za 3,6%. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 80,5%. Izvoz u zemlje EU je iznosio 5 milijardi i 79 miliona KM što je za 0,2% više nego u istom periodu lani, dok je uvoz iznosio 7 milijardi i 170 miliona KM što je više za 7,9%. Pokrivenost uvoza izvozom sa zemljama EU je iznosila 70,8%.

Posmatrajući period od posljednjih pet godina, možemo uočiti da Bosna i Hercegovina bilježi stabilnu stopu rasta ukupne robne razmjene, izvoza, te uvoza. Tako je, na primjer, u 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu, izvoz rastao po većoj stopi od uvoza, što je dovelo da je pokrivenost uvoza izvozom povećana za 1%.

Nažalost, i dalje jedna od ključnih karakteristika spoljne trgovine Bosne i Hercegovine je visok i kontinuiran deficit u razmjeni sa svijetom koji je bio posebno izražen 2008. godine kada je dostigao nivo od 9,5 milijardi KM. Spoljnotrgovinski deficit Bosne i Hercegovine je i dalje izuzetno visok i u 2018. godini njegova vrijednost iznosila je 7,37 milijardi KM što je za 3,4% više u odnosu na prethodnu godinu. Iako je izvoz rastao po većoj stopi od uvoza, vrijednost uvezene robe je znatno veća od vrijednosti izvezene robe, zbog čega je zabilježen spoljnotrgovinski deficit.

Tabela 1. Spoljnotrgovinska razmjena BiH sa svijetom (u milionima KM)⁶

Godina	Spoljna trgovina	Izvoz	Uvoz	Spoljnotrgovinski saldo	% pokrivenost uvoza izvozom
2008.	23.005	6.712	16.293	-9.581	41,2
2009.	17.878	5.530	12.348	-6.818	44,8
2010.	20.712	7.096	13.616	-6.521	52,1
2011.	23.747	8.222	15.525	-7.303	53,0
2012.	23.111	7.858	15.253	-7.395	51,5
2013.	23.550	8.380	15.170	-6.790	55,2

5 Krajišnik, M., „B&H Foreign Trade Policy and EU enlargement“, *Svarog*, 2013, str. 231.

6 *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018, str. 174.

2014.	24.881	8.682	16.199	-7.518	53,6
2015.	24.839	8.987	15.852	-6.864	56,7
2016.	25.579	9.418	16.161	-6.743	58,3
2017.	29.241	11.055	18.186	-7.130	60,8
2018.	31.170	11.900	19.270	-7.370	61,8

Relativni odnosi uvoza i izvoza mogu se iskazati pokrivenošću uvoza izvozom, pokazateljem koji mjeri sposobnost zemlje da održava ravnotežu u robnoj razmjeni. Iz prethodne tabele vidimo da situacija posljednjih godina bilježi tendencije poboljšanja. Međutim, stopa pokrivenosti od 61,8% u 2018. godini (odnosno 59,3% u periodu I-VII 2019. godine) je i dalje nezadovoljavajuća.

STRUKTURA ROBNE RAZMJENE BIH PO REGIONIMA

Ukupna robna razmjena Bosne i Hercegovine u 2018. godine iznosila je 31,17 milijardi KM. Vrijednost izvezeno robe bila je 11,90 milijardi KM, a vrijednost uvezeno robe iznosila je 19,27 milijardi KM, te je zabilježen spoljnotrgovinski deficit od 7,37 milijardi KM. Spoljnotrgovinski deficit bilježi rast od 3,4% u odnosu na prethodnu godinu. Glavne karakteristike spoljnotrgovinske robne razmjene u 2018. godini bile su povećanje ukupne spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine (6,6%), rast izvoza (7,6%), rasta uvoza (6%), te rast stope pokrivenosti uvoza izvozom za 1%.

Evropska unija je i dalje naš glavni spoljnotrgovinski partner, tako da u ukupnom obimu robne razmjene EU učestvuje sa 65,3%, zatim zemlje potpisnice Sporazuma „CEFTA-e 2006“ (13,7%), dok ostale zemlje učestvuju sa 21%. Izvoz u EU ostvaruje učešće sa 73% u ukupnom bh izvozu, a uvoz iz zemalja EU učestvuje sa 60,5% u ukupnom bh uvozu. U 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu zabilježen je rast ukupne robne razmjene sa EU (7,4%), rast izvoza u EU (10,3%), rast uvoza iz EU (5,3%), zatim rast stope pokrivenosti uvoza izvozom sa EU (3,5%), dok je kod trgovinskog deficita zabilježen pad (7,1%).

Izvoz u zemlje CEFTA-e učestvuje sa 16,4% u ukupnom bh izvozu, a uvoz iz zemalja CEFTA-e učestvuje sa 12,1% u ukupnom bh uvozu. U 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu zabilježen je rast ukupne robne razmjene sa CEFTA-om (4,1%), rast izvoza u CEFTA-u (8,8%), rast uvoza iz CEFTA-e (0,4%), zatim rast stope pokrivenosti uvoza izvozom sa CEFTA-om (6,4%), dok je kod trgovinskog deficita zabilježen pad u novčanoj vrijednosti od 147,60 miliona KM (odnosno 27,9%).

Izvoz u ostale zemlje (zemlje koje ne pripadaju grupacijama EU i CEFTA-e) ostvaruje učešće od 10,7% u ukupnom bh izvozu, dok uvoz iz ostalih zemalja u ukupnom bh uvozu učestvuje sa 27,4%. Od glavnih trgovinskih partnera, najveću pokrivenost uvoza izvozom imamo sa: Austrijom od 151,71%, Slovenijom 115,27%, Holandijom 99,47%, Hrvatskom 76,42%, Njemačkom 75,8%, Italijom 62,32%, te sa Srbijom 60,45%. Pored ovih zemalja, značajni trgovinski partneri BiH su SAD, Rusija i Kina, međutim pokrivenost uvoza izvozom sa tim zemljama je mala, pa tako sa Rusijom 14,71%, SAD-om je 10,33%, te sa Kinom 2,76%.

Tabela 2. Robna razmjena i trgovinski bilans po regionima u mil. KM⁷

Region	Izvoz 2018	Index 2018 /2017	Učešće 2018	Uvoz 2018	Index 2018 /2017	Učešće 2018	Trgovin- ski bilans 2018	Index 2018 /2017	Učešće
EU	8.681,83	110,35	72,95	11.660,85	105,28	60,51	-2.979,03	92,86	40,42%
CEFTA	1.948,31	108,82	16,37	2.329,48	100,44	12,09%	-381,16	72,09	5,17%
EFTA	222,97	113,68	1,87	139,35	111,83	0,72%	83,62	116,91	-1,13%
UoST	323,22	74,98	2,72	874,32	114,03	4,54%	-551,10	164,20	7,48%
Ostatak svijeta	723,96	94,04	6,08	4.266,08	109,41	22,14%	-3.542,13	113,19	48,06%
Ukupno	11.900,29	107,64	100,00	19.270,09	105,96	100,00%	-7.369,80	103,36	100,00%

Posmatrajući period od 2014. godine do 2018. godine zabilježen je rast uvoza iz svih regiona, a na strani izvoza, izvoz u EU ima trend rasta. Bosna i Hercegovina bilježi suficit jedino sa EFTA-om sa kojom je ostvarila i najveću pokrivenost uvoza izvozom i to od 160%. Konkretno, tokom prošle godine, Bosna i Hercegovina je izvezla robu u EFTA-u u vrijednosti od 222,97 miliona KM, dok je vrijednost uvoza bila 139,35 miliona KM, što je dovelo do suficita od 83,62 miliona KM, odnosno njegovog rasta od 16,9% u odnosu na prethodnu godinu. Pokrivenost uvoza izvozom BiH sa zemljama članicama EU u posmatranom periodu iznosila je 74,5%, sa zemljama članicama CEFTA-e 83,6%, te sa Turskom 37%.

U 2018. godini BiH je ostvarila najveći deficit u razmjeni sa Srbijom od 818,93 miliona KM, dok je najveći suficit zabilježen sa Crnom Gorom od 348,12 miliona KM. Spoljnotrговinski deficit u robnoj razmjeni sa Turskom iznosio je 551,10 miliona KM i veći je za 64% u odnosu na deficit u prethodnoj godini.

Analiza geografske strukture spoljne trgovine ili analiza trgovine po vodećim spoljnotrговinskim partnerima je važna zbog toga što kretanja u navedenim zemljama mogu u značajnoj mjeri da utiču na privredna kretanja u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je u 2018. godini najviše izvozila u: Njemačku (1,74 milijarde KM), Hrvatsku (1,46 milijardi KM), Italiju (1,35 milijardi KM), Srbiju (1,25 milijardi KM), Sloveniju (1,06 milijardi KM), Austriju (1,02 milijarde miliona KM), Crnu Goru (401,45 miliona KM), te Tursku (323,22 miliona KM). U posmatranom periodu, Bosna i Hercegovina je najviše uvozila iz: Njemačke (2,30 milijardi KM), Italije (2,17 milijardi KM), Srbije (2,07 milijardi KM), Hrvatske (1,92 milijarde KM), Kine (1,34 milijarde KM), Slovenije (917,00 miliona KM), Rusije (892,39 miliona KM), te Turske (874,32 miliona KM).

Tabela 3. Izvoz, uvoz i trgovinski bilans BiH sa glavnim partnerima (u milionima KM)⁸

Zemlja	Izvoz 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017	Uvoz 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017	Trgovin- ski bilans 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017
Njemačka	1.741,54	14,63%	109,14	2.297,54	11,92%	109,21	-556,00	7,54%	109,44
Hrvatska	1.464,04	12,30%	114,00	1.915,82	9,94%	104,78	-451,78	6,13%	83,01
Italija	1.352,79	11,37%	111,89	2.170,89	11,27%	105,27	-818,09	11,10%	95,90

7 Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrговinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 14.

8 Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrговinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 11-13.

Srbija	1.251,80	10,52%	114,46	2.070,73	10,75%	102,01	-818,93	11,11%	87,46
Slovenija	1.057,05	8,88%	108,59	917,00	4,76%	100,47			
Austrija	1.020,99	8,58%	113,54	672,99	3,49%	108,77			
Crna Gora	401,45	3,37%	113,89						
Turska	323,22	2,72%	74,98	874,32	4,54%	114,03	-551,10	7,48%	164,20
Mađarska	285,53	2,40%	111,59						
Holandija	285,53	2,40%	111,59						
Kina				1.339,27	6,95%	112,92	-1.302,29	17,67%	113,46
Rusija				892,39	4,63%	98,35	-761,13	10,33%	100,06
SAD				631,24	3,28%	107,94	-566,05	7,68%	110,66
Poljska							-391,48	5,31%	94,45
Grčka							-234,27	3,18%	124,17
Ukupno	9.161,69	76,99%	109,72	13.782,18	71,52%	106,01	-6.451,12	87,53%	104,04
Ostale zemlje	2.738,60	23,01%	101,23	5.487,91	28,48%	105,84	-918,67	12,47%	98,80
UKUPNO	11.900,29	100,00%	107,64	19.270,09	100,00%	105,96	-7.369,80	100,00%	103,36

Rast izvoza od 7,64% u 2018. godini rezultat je izvoza u Hrvatsku 1,63 p.p. (procentni poen), Srbiju 1,43 p.p., Njemačku 1,32 p.p., Italiju 1,30 p.p., te u Austriju 1,10 p.p. Posmatrajući period od 2014. do 2018. godine, rast izvoza zabilježen je u Njemačku, Hrvatsku, Srbiju, te Sloveniju. Doprinosu rastu uvoza od 5,96% u 2018. godini ima uvoz iz Njemačke 1,07 p.p, Kine 0,84 p.p., Irana 0,75 p.p., Italije 0,60 p.p., te Turske 0,59 p.p. Posmatrajući period od 2014. do 2018. uvoz iz Njemačke, Italije i Srbije bilježi trend rasta.

Tabela 3 daje pregled i deset zemalja koje učestvuju u ukupnom bh **deficitu** od 87,53% u 2018. godini među kojima je najveći deficit ostvaren sa Kinom (1,30 milijardi KM), Srbijom (818,93 miliona KM), Italijom (818,09 miliona KM), Rusijom (761,13 miliona KM), te sa SAD-om (566,05 miliona KM). Poređenjem 2018. godine sa prethodnom godinom, zabilježen je značajan rast deficita u robnoj razmjeni sa Turskom od 64%, Grčkom 24,17%, te sa Kinom od 13,5%, dok je pad deficita zabilježen u razmjeni sa Hrvatskom od 17% i Srbijom 13%.

Analiza geografske strukture spoljne trgovine ukazuje na problem koji se ogleda u tome da Bosna i Hercegovina ostvaruje spoljnotrgovinski deficit sa velikim i brzorastućim tržištem kakvo je rusko, ali i sa važnijim spoljnotrgovinskim partnerima kakva je Srbija sa kojom se nalazimo u zoni slobodne trgovine CEFTA i sa kojom nemamo carinskih barijera trgovini. Zanimljivo je da sa susjednom Hrvatskom, nakon njenog ulaska u Evropsku uniju (samim tim i izlaska iz CEFTA-e), a na koju je, prema gravitacionom modelu međunarodne trgovine, Bosna i Hercegovina geografski orijentisana ostvarujemo rast izvoza, veću pokrivenost uvoza izvozom i pad deficita. Čini se da je, uprkos nekim ranijim pesimističnim predviđanjima i strahovima, pozitivniji rezultat sa jednim od najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera rezultat činjenice da sa tržištem Hrvatske nema jezičkih barijera, postoji dobra saobraćajna povezanost i brojne ekonomske i društvene veze.

ROBNA RAZMJENA SA ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

U 2018. godini ukupan izvoz BiH u EU iznosio je 8,68 milijardi KM što je za 813,96 miliona KM više u odnosu na 2017. godinu i predstavlja rast od 10,35%. U ukupnom izvozu u EU najveće učešće imale su Njemačka, Hrvatska, Italija, Slovenija i Austrija. Vrijednost uvoza iz EU iznosila je 11,66 milijardi KM što je za 584,89 miliona KM više u odnosu na 2017. godini i predstavlja rast od 5,28%. Najveće učešće u ukupnom uvozu iz EU, u posmatranoj godini, imaju Njemačka, Italija i Hrvatska. Posmatrajući period od pet godina ukupna robna razmjena sa EU ima trend rasta. Vrijednost deficita sa zemljama EU iznosila je 2,98 milijardi KM pri čemu je deficit smanjen za 229,07 miliona KM, odnosno za 7,14% u odnosu na 2017. godinu. Najveće učešće u deficitu u BiH razmjeni sa EU bilježe Italija (27,46%), Njemačka (18,66%), Hrvatska (15,17%), te Poljska (13,14%). Pokrivenost uvoza izvozom sa zemljama EU u 2018. godini iznosila je 74,5%, i posmatrajući period od pet godina pokrivenost ima trend rasta.

Tabela 4: Usporedni pregled robne razmjene BiH sa EU^p

	2014	2015	2016	2017	2018	Prosjek	Index 2018/2017
IZVOZ	6.266,55	6.452,62	6.735,91	7.867,87	8.681,83	7.200,96	110,35
UVOZ	9.543,93	9.644,83	10.007,08	11.075,97	11.660,85	10.386,53	105,28
OBIM	15.810,49	16.097,46	16.742,99	18.943,84	20.342,68	17.587,49	107,38
DEFICIT/SUFICIT	-3.277,38	-3.192,21	-3.271,17	-3.208,10	-2.979,03	-3.185,58	92,86
POKRIVENOST (%)	65,66	66,90	67,31	71,04	74,45	-	-

Koeficijent geografske koncentracije izvoza BiH od 73 je visok (kod razvijenih zemalja je u pravilu niži od 40) i pokazuje višu zavisnost od izvoznog nego od uvoznog tržišta. Ovo ne čudi, s obzirom na to da je Bosna i Hercegovina skoro 90% svog izvoza u 2018. godini plasirala na tržišta EU i CEFTA-e. Dakle, za Bosnu i Hercegovinu je od izuzetne važnosti kakve će spoljnotrgovinske odnose imati u budućnosti sa regionalnim ekonomskim integracijama. Nakon proširenja Evropske unije geografska koncentracija izvoza i uvoza Bosne i Hercegovine postaje još veća. Već visoki koeficijenti koncentracije izvoza i uvoza se i dalje povećavaju što ukazuje na to da Bosna i Hercegovina postaje još više zavisna od tržišta Evropske unije, što svakako treba imati na umu u budućim odnosima sa ovom moćnom ekonomskom grupacijom.

Za Bosnu i Hercegovinu je posebno važno sagledati značaj izvoza i uvoza u Evropsku uniju zbog intenzivnosti razmjene, kao i zbog velike razlike u ekonomskoj moći. Sve analize jasno pokazuju da se pozicija male zemlje u svjetskoj privredi jasno razlikuje od pozicije velike zemlje ili ekonomske grupacije. Mala zemlja ne može značajnije uticati na svjetske ekonomske tokove, a od njih izuzetno mnogo zavisi. Upravo obrnuta situacija je u velikoj zemlji. Ovakvo stanje stvara uslove za ispoljavanje efekata dominacije. Na ovo jasno ukazuju i koeficijenti važnosti izvoza i uvoza Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju koji pokazuju da je izvoz Bosne i Hercegovine 365 puta važniji za BiH nego za Evropsku

⁹ Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 15.

uniju. Iako je ta brojka pomalo zastrašujuća, treba imati u vidu da je prije samo pet-šest godina ta razlika iznosila gotovo frapantnih 580¹⁰.

Tabela 5. Koeficijent važnosti izvoza i uvoza BiH – EU u mil. EUR¹¹

	BiH	EU
Ukupan izvoz	6.084,52	1.956.000
Izvoz u partner zemlju	4.438,95	6.082
Koeficijent geografske koncentracije izvoza u partner zemlju	0,73	0,003
Koeficijent važnosti izvoza	365	0,005
Ukupan uvoz	9.852,64	1.980.000
Uvoz iz partner zemlje	5.962,10	4.629
Koeficijent geografske koncentracije uvoza u partner zemlju	0,60	0,002
Koeficijent važnosti uvoza	200	0,003

Evropska unija je doživjela sedmo proširenje i sada sa Republikom Hrvatskom, kao novom članicom, ima u svom sastavu 28 zemalja. Istim činom zona slobodne trgovine CEFTA 2006 smanjila se za jednu članicu. Te promjene u regionalnim ekonomskim integracijama, sa kojima Bosna i Hercegovina ima uređene trgovinske odnose (BiH je članica CEFTA-e, a sa EU ima Sporazum o preferencijalnoj trgovini) i sa kojima obavlja preko 90% svoje spoljne trgovine, utiču i na promjene u spoljnotrgovinskim odnosima. Takođe, važnost sagledavanja spoljnotrgovinske politike Evropske unije se sad još više aktuelizuje, jer se od proširenja EU ova politika odnosi i na trgovinu Bosne i Hercegovine sa Republikom Hrvatskom, sa kojom je do sada ostvarivana najintenzivnija spoljnotrgovinska razmjena.

Posljedice proširenja Evropske unije na ekonomiju Bosne i Hercegovine s aspekta uvoza znatnim dijelom su vezane za carinske efekte. Carinski efekti vezani za uvoz proizvoda mogu biti pozitivni (veća zaštita domaćih proizvođača, povećanje proizvodnje u BiH, potrošački dobitak usljed skretanja trgovine na povoljnija nabavna tržišta i sl.) i negativni (porast cijena nekih dobara, slabija ponuda i sl.). Intenzitet pozitivnih i negativnih efekata za određenu zemlju zavisi, prije svega, od elastičnosti inostrane ponude i domaće tražnje za datim proizvodima. Neminovan ishod proširenja carinskih unija jesu pojave stvaranja trgovine i skretanja trgovine¹². Ova pojava može se očekivati i u slučaju posljednjeg proširenja Evropske unije. Budući da je dosadašnja trgovina između BiH i Hrvatske obavljana u zoni slobodne trgovine, mali su izgledi da će prelaskom Hrvatske u Evropsku uniju doći do pojave stvaranja trgovine. Međutim, skretanje trgovine Bosne i Hercegovine sa Hrvatske na neku drugu zemlju članicu CEFTA-e je vrlo izvjesno za one robe koje su do sada uvožene iz Hrvatske bez carine, a poslije proširenja EU, na njih se plaća carina. U pitanju je preko 200 proizvoda, prije svega iz grupa proizvoda biljnog i životinjskog porijekla (meso, mlijeko i mliječni proizvodi, konditorski proizvodi, vino, cigarete i sl.). Druga pojava vezana za proizvode na koje se pri uvozu iz Evropske unije plaća carina je uzrokovala seljenje

10 Vidjeti Krajišnik, 2013, str. 243.

11 Izvor: podaci Agencije za statistiku BiH i Eurostat-a i analiza autora.

12 Lipsey, R., *The Theory of Customs Unions: Trade Division and Welfare*, *Economica*, XXIV, London, 1957.

proizvodnje iz Hrvatske u BiH. Treća posljedica uvođenja carine na proizvode iz Hrvatske, na koje se do sada nije plaćala carina, je porast cijena datih proizvoda.

Bosna i Hercegovina je u 2018. godini u Hrvatsku izvezla robe u vrijednosti od 1,46 milijardi KM, što je za 14% više u odnosu na prethodnu godinu. Uvoz iz Hrvatske u 2018. godini iznosio je 1,92 milijarde KM i veći je za 5% u odnosu na uvoz 2017. godine. Spoljnotrgovinski deficit u robnoj razmjeni sa Hrvatskom u 2018. godini iznosio je 451,78 miliona KM i bio je manji za 17% u odnosu na prošlu godinu. Pokrivenost uvoza izvozom sa Hrvatskom u 2018. godini iznosila je 76%. Posmatrajući period od 2014. do 2018. godine pokrivenost ima trend rasta, a posebno pokrivenost uvoza izvozom u razmjeni industrijskim proizvodima.

Kad je u pitanju izvoz, efekti su uglavnom vezani za necarinske instrumente (kao što su ispunjavanje zahtjevnih standarda, posjedovanje certifikata potrebnih za izvoz i sl.) i administrativne barijere koje se odnose na broj i raspored graničnih prelaza, granične i carinske procedure i sl. Efekti necarinskih barijera na izvozne kompanije će u kratkom roku biti negativni. Kad je u pitanju dugi rok, neizvjesno je da li će obaveza da se zadovolje standardi pri izvozu proizvoda iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku, tj. Evropsku uniju, ugroziti izvoz ili će izvoznike koji ispune date standarde učiniti konkurentnijim na velikom i bogatom tržištu Evropske unije. S druge strane, ispunjavanje standarda i prevazilaženje određenih tehničkih i administrativnih barijera, koje je nametnula preko 1000 kilometara dugačka granica između BiH i Evropske unije, mogu biti šansa za ubrzanje integracionog procesa Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Bosna i Hercegovina u prošloj godini ostvarila je negativan spoljnotrgovinski bilans sa zemljama u regionu i deficit veći od 3 milijarde i 100 miliona maraka, pokazuju podaci Spoljnotrgovinske komore BiH. S Hrvatskom, Srbijom, Slovenijom i Makedonijom bilježi se daleko veći uvoz od izvoza, a jedino je s Kosovom i Crnom Gorom došlo do pozitivne razmjene. Međutim, zbog relativno malog obima, to ne može uticati na generalno loš bilans. Hrvatska i Srbija su tako u prošloj godini u BiH izvezle robu vrijednu 5,8 milijardi maraka, što je više od četvrtine ukupnog bh. uvoza. S druge strane, BiH je u 2018. godini izvoz na hrvatsko i srbijansko tržište uspjela da poveća na oko 2,8 milijardi KM, što govori kako su ove dvije zemlje najveći generator negativnog bilansa u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmjeni. Sa Slovenijom se bilježi negativan bilans od oko 700 miliona maraka, kao i s Makedonijom od 28 miliona KM. Crna Gora je jedna od rijetkih zemalja gdje se bilježi pozitivan rezultat, prvenstveno zahvaljujući izvozu gvožđa i čelika i ruda. Ukupan izvoz je iznosio 454,28 miliona maraka, a uvoz 78,61 milion KM.

Jasno je da makroekonomska politika direktno utiče na ekonomski rast zemlje, jer deficit umanjuje BDP koji je ostvaren u toj godini. Loš spoljnotrgovinski bilans bi se mogao regulisati pojedinim necarinskim barijerama ili supstituisanjem domaćih proizvoda za šta je neophodna jasno definisana i usaglašena strategija. Ekonomski analitičar, Faruk Hadžić, upozorava na brigu izvozno orijentisanih privrednika o situaciji na Kosovu, jednom od rijetkih regionalnih tržišta na kojem je BiH ostvarivala dobre rezultate, a gdje se situacija pogoršava, prvenstveno zbog taksi koje su uvedene u novembru prošle godine. Naime, privreda Bosne i Hercegovine je zbog taksi od 100% koje je Kosovo uvelo, izgubila 25 miliona maraka, pokazuju raspoloživi podaci. Od 20. novembra prošle godine do 5. februara ove izvoz je iznosio tek nešto ispod 5 miliona maraka, što je ogroman pad u odnosu na isti period godinu dana ranije, kada je izvezeno robe u vrijednosti od gotovo 30 miliona ma-

raka. U zanemarivom izvozu na vrhu su proizvodi od gvožđa i čelika, obuća, farmaceutski proizvodi, drvo i proizvodi od drveta, te mlijeko i mliječni proizvodi. U Spoljnotrgovinskoj komori Bosne i Hercegovine potvrđuju nastanak velikih posljedica. *Ako se takse ukinu, nijedna firma se na to tržište neće vratiti s istom količinom robe kao i ranije, jer oni koji su sve ovo iskoristili, sada se neće lako povući*, smatra Nemanja Vasić, predsjednik Komore. Prema njegovim riječima, izvoznici koji su do novembra prošle godine izvezli na Kosovo to nije bilo primarno tržište, ali je ipak bilo značajno. Tako je, na primjer, u prva tri mjeseca izvoz na Kosovo smanjen za 86%, Rusiju 36%, Kinu 27%, te Tursku, gdje se bilježi pad od 21%. Pored trećih tržišta, velika prijetnja za privredu BiH dolazi i iz zemalja Evropske unije poput Italije, koja je u recesiji, i Njemačke, koja je recesiju jedva izbjegla, a koje su među glavnim bh partnerima i kojima je BiH previše izložena.

U Privrednoj komori Republike Srpske strahuju kako je pad izvoza jedan od prvih znakova nove svjetske ekonomske krize, koja se manifestuje kroz pad potražnje. „Ono što nije dobro i što nas brine je pad industrijske proizvodnje. Na već loše podatke iz prošle godine i u ovoj godini je zabilježen pad. Od rada nekoliko velikih postrojenja u Republici Srpskoj zavisi poslovanje ukupne privrede. Zbog toga treba da radimo na disperziji i razvoju drugih velikih kapaciteta koji bi mogli da nose privredu. U velikim granama imamo po dva velika nosioca a pad njihove aktivnosti utiče na ukupan rezultat“, navode iz Komore¹³.

ZAKLJUČAK

Spoljna trgovina je od izuzetne važnosti za razvoj male, otvorene i relativno nerazvijene ekonomije kakva je Bosna i Hercegovina. Međutim, rezultati koji su u spoljnotrgovinskom prometu ostvareni u prethodnom periodu, krajnje su nepovoljni. Spoljnotrgovinski deficit je kontinuiran i visok, jer je pokrivenost uvoza izvozom još uvijek nezadovoljavajuća. Bosna i Hercegovina ostvaruje deficit sa svim glavnim spoljnotrgovinskim partnerima. Posebno zabrinjava negativan saldo trgovine sa susjednim zemljama na koje je prema gravitacionom modelu, ali i zbog drugih ekonomskih i neekonomskih razloga, spoljna trgovina Bosne i Hercegovine orijentisana.

Geografska koncentracija izvoza i uvoza je visoka i još se više povećava proširenjem Evropske unije. Republika Hrvatska je do sada bila pojedinačno najveći spoljnotrgovinski partner Bosne i Hercegovine. Koeficijenti važnosti trgovine sa Hrvatskom pokazuju da njen ulazak u Evropsku uniju ima značajne implikacije na ekonomiju Bosne i Hercegovine koje mogu biti, kako pozitivne, tako i negativne. Takođe, nevjerojatno visok koeficijent važnosti trgovine Bosne i Hercegovine sa Evropskom unijom ukazuje na veliku zavisnost Bosne i Hercegovine od trgovine sa ovom regionalnom ekonomskom integracijom i mogućnost dominacije koju Unija ima u odnosima sa Bosnom i Hercegovinom. Ovo je posebno važno zbog toga što pregovori o procesu pristupanja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju tek treba da počnu.

LITERATURA

1. *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019.

¹³ <https://www.nezavisne.com/ekonomija/trziste/Spoljnotrgovinski-deficit-BiH-premasio-46-milijardi-KM/554702> postavljeno 22.8.2019. pristupljeno 22.8.2019. godine.

2. Bjelić, P., *Ekonomika međunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, 2003.
3. *Economic Statistics – B&H Foreign Trade in Goods Statistics January-July 2019*, First Release, Year XV, No. 7, Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2019.
4. European Commission, *European Union, Trade in goods with Bosnia and Herzegovina*, Directorate-General for Trade, 2019.
5. *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018.
6. Krajišnik, M., „B&H Foreign Trade Policy and EU enlargement“, *Svarog*, 2013.
7. Krugman, P., Obstfeld, M. and Melitz, M., *International Economics, theory and policy*, Addison-Wesley, Boston, 2012.
8. Šušnjar Čanković, V., „Spoljnotrgovinska politika Bosne i Hercegovine u uslovima evropskih integracija“, Zbornik odabranih radova Druge međunarodne konferencije „Evropska unija - izazovi proširenja i Zapadni Balkan“, EUBAL-II, Banja Luka College, Banja Luka, 2016.
9. Unković, M., *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
10. Unković, M. i Stakić, B., *Spoljnotrgovinsko i devizno poslovanje*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011.
11. <https://www.cbbh.ba/press/ShowNews/1210> postavljeno 3.4.2019. pristupljeno 5.7.2019. godine.
12. <https://www.nezavisne.com/ekonomija/trziste/Spoljnotrgovinski-deficit-BiH-premasio-46-milijardi-KM/554702> postavljeno 22.8.2019. pristupljeno 5.7.2019. godine.
13. https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/country/details_bosnia-herzegovina_en.pdf postavljeno 3.6.2019. godine, pristupljeno 5.7.2019. godine.
14. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/International_trade_in_goods postavljeno 19.3.2019. godine, pristupljeno 5.7.2019. godine.